

JAHON POETIK TAFAKKUR TIPOLOGIYASI MUAMMOLARI

Ko‘chimov Ulug‘bek Qo‘chqarovich

Alfraganus universiteti Xorijiy tillar kafedrası mudiri,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, professor v.b.,

<http://orcid.org/0000-0001-7356-4809>

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon poetik tafakkur tipologiyasining nazariy asoslari, shakllanish omillari va tarixiy rivojlanish bosqichlari tahlil etiladi. Komparativ adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik metodologiyasi asosida poetik tafakkurning universal va etnik-milliy xususiyatlari, arxetipik obrazlar va motivlar tizimi, shuningdek, zamonaviy globallashuv jarayonining badiiy tafakkurga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Tipologik o‘xshashliklarning genezisi, diffuzion va poligenez nazariyalari muqoyasali tarzda o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari adabiyotshunoslik, komparativistika va madaniy antropologiya sohalari uchun nazariy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: poetik tafakkur, tipologiya, komparativ adabiyotshunoslik, arxetip, universal motivlar, globallashuv, badiiy ong.

Jahon adabiyotshunosligida poetik tafakkur tipologiyasi muammosi ko‘p asrlik ilmiy munozaralarning markazida turadi va bu muammo hozir ham o‘zining to‘liq yechimini kutmoqda. Bu sohadagi dastlabki sistematik mulohazalar Aristotelning «Poetika» asarida uchraydi: alloma turli xalqlar she’riyatidagi umumiy qonuniyatlarni kuzatib, taqlid tamoyilini (mimesis) badiiy ijodning universal asosi sifatida asoslab berdi [1]. Biroq tipologiyaning mustaqil ilmiy muammo sifatida shakllanishi, uning maxsus terminologik va metodologik tizimining vujudga kelishi XIX-XX asrlar komparativistikasi bilan bevosita bog‘liq. Shu davrda Gyote tomonidan «jahon adabiyoti» (Weltliteratur) tushunchasi kiritilishi global tipologik fikrlashning muhim debochasi bo‘ldi va keyingi tadqiqotchilarni xalqlar she’riyati o‘rtasidagi munosabatlarni tizimli o‘rganishga yo‘naltirdi.

Poetik tafakkur tipologiyasini o‘rganish an’anaviy ravishda ikki asosiy yo‘nalishni

qamrab oladi. Birinchisi – turli xalqlar adabiyotlarida namoyon bo‘ladigan universal, umumbashariy xususiyatlarni aniqlash va tasniflash; ikkinchisi – bu universallikni shartlovchi tarixiy, psixologik hamda madaniy mexanizmlarni izchil tushuntirish. Frye o‘zining fundamental «Tanqid anatomiyasi» asarida ushbu muammoni «arxetipik tanqid» tushunchasi orqali yangicha yo‘nalishda hal etishga urindi [2]. Uning asosiy tezisi quyidagicha: poetik tafakkurning universal strukturalari faqat abstrakt formal sxemalar emas, balki insoniyatning umumiy psixik tajribasini, kollektiv xotirasini va ezgu umidlarini bevosita aks ettiradi. Bu yondashuv adabiy tipologiyani faqat tashqi o‘xshashliklarni qayd etishdan iborat tavsifiy sohadan iborat emasligini, aksincha, u chuqur psixologik va madaniy qonuniyatlarni ochishga intiluvchi analitik fan ekanligini ko‘rsatib berdi.

Adabiyotshunoslikda tipologik o‘xshashliklarning kelib chiqishini tushuntiruvchi uchta asosiy nazariy yo‘nalish bir-biri bilan raqobat va muloqotda bo‘lib kelmoqda. Genezis nazariyasi bir ildizga borib tutashadigan adabiy hodisalarning umumiy merosiy munosabatlarini izlaydi. Diffuzion yondashuv o‘xshash motivlar va obrazlarning bir madaniyatdan ikkinchisiga – savdo yo‘llari, diplomatik aloqalar yoki diniy missioner faoliyati orqali – o‘tishi va tarqalish jarayonini tahlil etadi. Tompson o‘zining olti jildlik «Xalq adabiyoti motivlari indeksi»da [3] 2500 dan ortiq tipologik mos motivni aniqladi va bu motivlarning geografik tarqalish xaritasi insoniyat poetik xotirasining yagonaligini ko‘rgazmali isbotladi. Poligenez nazariyasi esa eng keng metodologik qamrovga ega bo‘lib, u turli xalqlarda bir-biridan mustaqil ravishda vujudga kelgan o‘xshash badiiy hodisalarni tushuntirishga intiladi: inson psixikasining universal tuzilishi, ijtimoiy taraqqiyotning umumiy bosqichlari va tabiat hodisalariga duch kelishning o‘xshash tajribasi poetik tafakkurda tipologik o‘xshashliklarni muqarrar tarzda yuzaga keltiradi.

Bu masalada Karl Yungning jamoaviy ongsizlik nazariyasi alohida metodologik ahamiyat kasb etadi [4]. Olim arxetiplarni insoniyat tajribasining psixik cho‘kmasi, ya’ni ming yillar davomida jamg‘arilib kelgan umumiy hissiy va intellektual tajribaning ongsiz ifodasi sifatida ta’riflaydi. Ona, qahramon, soya, anima va animus kabi arxetiplar dunyo adabiyotlarida o‘xshash poetik tasvirlarda namoyon bo‘ladi – bu hodisa geografik yoki tarixiy aloqalarning hosilasi emas, balki umumiy biologik va psixik tabiatimizning adabiy ifodasi. Levi-Strauss keyinchalik bu g‘oyani struktural antropologiya nuqtayi nazaridan

yanada rivojlantirib, mif va badiiy tafakkurning universal «grammatikasi» mavjudligini asoslab berdi [5]: har qanday ogʻzaki yoki yozma badiiy matn chuqur strukturasida bir necha juft oppozitsiyadan – hayot va oʻlim, tabiat va madaniyat, erkak va ayol – tashkil topgan izchil semantik arxitekturani namoyon etadi.

Universal motivlarning eng keng tarqalgan turkumlari orasida yaratilish mifi, qahramonning yetti sinovdan oʻtishi, yoʻqolgan jannat, oʻlim va qayta tirilish, oshiq-maʼshuq mojarosi alohida oʻrin tutadi. Epik anʼanadagi qahramon obrazi Bilgameshdan Alpomishga, Odisseydan Manasga qadar bir xil tipologik sxema asosida qurilishi bu koʻlamning amaliy tasdigʻi sifatida bekor boʻlmaydi. Propp Rossiya ertaklari materialida qahramonning hayot yoʻlini 31 ta doimiy funksiyaga ajratib koʻrsatdi [6] va bu funksiyalar keyinchalik turli madaniyatlar folkloriga qoʻllanilganda ularning universal ekanligi qayta tasdiqlandi. Sharq sheʼriyatida esa ishq mavzusi alohida tipologik qatlamni tashkil etadi: Majnun va Layli, Farhod va Shirin, Romeo va Juletta kabi juftliklar bir xil arxetipik sxema – toʻsiqlar bilan oʻralgan ulugʻvor muhabbat va fojiaiy yoki ilohiy tugun – asosida qurilganini Braginsky oʻz qiyosiy tadqiqotlarida isbot etdi [7], va bu oʻxshashlik nediffuzion taʼsir, tarixiy aloqaning bevosita mahsuli – u insoniy kechinmaning universal strukturasidan kelib chiqadi.

Global tipologiyani oʻrganishda eng muhim metodologik muammo – universallik va milliy oʻziga xoslik oʻrtasidagi munosabatni toʻgʻri baholash zaruriyatidir. Bu ikki qutbni bir-biriga zid qoʻyish xato boʻlur edi: ular bir-birini inkor etmaydi, aksincha, bir-birini boyitadi. Bahtin dialogizm nazariyasida turli madaniyat ovozlarning oʻzaro muloqoti va bir-birini toʻldirishi gʻoyasini asoslab berdi [8], va bu gʻoya keyinchalik «madaniyatlararo sheʼriyat» konsepsiyasining poydevori boʻldi. Oʻzbek klassik sheʼriyatining tipologik xususiyatlari bu jihatdan ayniqsa koʻp qirrali: aruz vazni, gʻazal janri, tasavvufiy ramzlar tizimi bir tomondan Sharq adabiyotining umumiy tipologik merosiga tegishli boʻlsa, ikkinchi tomondan Alisher Navoiy ijodida oʻziga xos milliy ruh bilan boyitilgan va badiiy imkoniyatlarning yangi ufqlari kashf etilgan [9]. Bu holat quyidagi ilmiy xulosaga asos beradi: milliy adabiyot nafaqat umumiy tipologik sxemalarni passiv oʻzlashtirmaydi, balki ularni ijodiy qayta ishlab, global sheʼriyat xazinasiga oʻzining betakror hissasini faol qoʻshadi.

Zamonaviy komparativistikada Guillen «bir va koʻplar» muammosi deb atagan

masala [10] – ya’ni adabiy universallik va milliy an’analar o’rtasidagi muvozanat masalasi – global poetik tipologiyaning markaziy metodologik muammosi sifatida tan olingan. Bu muammoni hal etishda monodisiplinar yondashuv yetarli emas: adabiyotshunoslik, madaniy antropologiya, kognitiv lingvistika va tarixiy psixologiyaning metodlarini birlashtirgan fanlararo tadqiqot zarur. Kognitiv poetika sohasidagi zamonaviy ishlar shuni ko’rsatadiki, she’riy metafora – masalan, «hayot – bu yo‘l» yoki «sevgi – bu olov» kabi – universal bilish mexanizmlariga, ya’ni inson miyasining idrok qilish usullariga asoslangan [11] va shu bois bu metaforalar turli tillarda o’xshash tarzda namoyon bo‘ladi. Tipologiyaning bu kognitiv o‘lchamini an’anaviy qiyosiy adabiyotshunoslik kam o‘rgangan va bu zamonaviy tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan birini belgilaydi.

XXI asrda globallashuv jarayonlari poetik tafakkur tipologiyasining an’anaviy manzarasini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Raqamli texnologiyalar va tarjima faoliyatining misli ko‘rilmagan kengayishi madaniyatlararo she’riy muloqotni yangi bosqichga ko‘tardi, biroq shu bilan birga ayrim tadqiqotchilar «she’riyatning standartlashuvi» va badiiy tafakkurning moddiylashtiruvchi globallashuv ta’sirida tipologik xilma-xilligini yo‘qotish xavfi haqida ogohlantirmoqda [12]. Bu muammo – madaniy xilma-xillikni saqlash bilan jahon adabiy bozoriga qo‘shilish o‘rtasidagi keskin qarama-qarshilik – bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etadi. Damrosch «jahon adabiyoti» konsepsiyasini qayta ko‘rib chiqib, global tipologiyaning rivojlanishi ma’lum «adabiy dunyo-tizimlari»ning mavjudligi bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi [13]: bu tizimlar markaziy va periferiya adabiyotlardan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi kuch munosabatlari tipologik o‘xshashliklarning tarqalishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi, va shu bois global tipologiyani o‘rganish siyosiy iqtisodiyotdan, mustamlakachilikning madaniy oqibatlarini tahlil etishdan mustaqil holda amalga oshirilishi mumkin emas.

Postkolonial nazariya tipologiya muammosini siyosiy jihatdan ham ko‘rib chiqishni talab qiladi. Edvard Said madaniyat va imperializm o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil etib, G‘arb adabiyotshunosligi ko‘pincha o‘z estetik me’yorlarini universal deb e’lon qilgan va boshqa xalqlar adabiyotini shu me’yorga nisbatan ikkinchi darajali deb baholagan, degan jiddiy tanqidiy xulosaga keldi [14]. Bu holat an’anaviy qiyosiy adabiyotshunoslikdagi yevrotsentrizm muammosini ochiq ko‘rsatib berdi. Bhabha «uchinchi makon» konsepsiyasida mustamlakachilik tajribasidan o‘tgan xalqlar

adabiyotidagi gibridd poetik tafakkur shakllanishini tahlil etdi [15] va bu shakllar na Gʻarb, na anʻanaviy mahalliy meʼyorlarga toʻliq mos kelmasligini, aksincha, yangi tipologik birlikni tashkil etishini koʻrsatdi. Oʻzbek adabiyotining XX asr boshlaridagi jadidlar sheʼriyatini tahlil etishda ham ushbu yondashuv metodologik qimmatga ega: jadid shoirlari Sharq anʼanasi bilan Gʻarb modernizmini sintezlab, oʻziga xos gibridd poetik tafakkur namunasini yaratdi.

Metodologik muammolar orasida tipologik taqqoslashda ekvivalentlik mezoni alohida muhokamani talab etadi: qanday oʻxshashlik «tasodifiy» boʻlib, qaysilari haqiqiy tipologik bogʻliqlikni koʻrsatadi? Bu savolga universal javob hali topilmagan. Propp morfologik tahlil metodidan, Levi-Strauss struktural oppozitsiyalar tahlilidan foydalangan boʻlsa, zamonaviy tadqiqotlarda kognitiv poetika va kompyuter korpus tahlili usullari ham keng qoʻllanilmoqda. Tarjimadagi ekvivalentlik masalasi alohida qiyinlik tugʻdiradi: sheʼriyat boshqa janrlarga qaraganda tarjimaga qiyinroq koʻchadi, chunki uning tipologik belgilari koʻpincha tovush, ritm va madaniy konnotatsiya kabi til-spesifik xususiyatlar bilan uzviy bogʻliq [16]. Shu bois koʻp tilli korpuslar asosida amalga oshiriladigan global tipologik tadqiqotlar tarjimashunos mutaxassislar va ikki tilli soʻzlovchilar ishtirokisiz toʻlaqonli boʻlishi qiyin – bu esa zamonaviy tipologiya tadqiqotlarining muhim tashkiliy talablaridan biridir.

Q. Yoʻldoshev oʻz tadqiqotlarida oʻzbek adabiyotidagi badiiy matn va uning tipologik xususiyatlarini tahlil etib [17], milliy sheʼriy anʼananing jahon kontekstdagi oʻrnini aniqlashda metodologik jihatdan samarali yondashuv ishlab chiqdi. Bu ishlar shuni koʻrsatadiki, global poetik tafakkur tipologiyasi muammolari xalqaro va milliy tadqiqotchilarning birgalikdagi izlanishlari asosida hal etilishi mumkin. Xulosa qilib aytish mumkinki, jahon poetik tafakkur tipologiyasi – bu hali toʻliq kashf etilmagan ilmiy maydon: u adabiyotshunoslik, falsafa, psixologiya va madaniy antropologiya kesishgan nuqtasida joylashgan boʻlib, har bir yangi metodologik yondashuv uni yangicha qirradan koʻrsatadi. Universallik va milliy oʻziga xoslik, arxetipik invariantlik va tarixiy oʻzgaruvchanlik, diffuziya va poligenez – bu ikkiliklar oʻrtasidagi ijodiy dialektika global poetik tafakkur tipologiyasining asosiy harakatlantiruvchi boʻlib qolmoqda va bu muammoning dolzarbligi globallashuv jarayonlari kuchaygan sari ortib bormoqda.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Аристотель. Поэтика / пер. М. Л. Гаспарова. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
2. Frye N. *Anatomy of criticism: four essays*. – Princeton: Princeton University Press, 1957. – 383 p.
3. Thompson S. *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books and local legends*. Rev. ed. Vol. 1-6. – Bloomington: Indiana University Press, 1955-1958.
4. Jung C. G. *The archetypes and the collective unconscious* / trans. R. F. C. Hull. 2nd ed. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – 451 p.
5. Lévi-Strauss C. *Structural anthropology* / trans. C. Jacobson, B. G. Schoepf. – New York: Basic Books, 1963. – 410 p.
6. Propp V. *Morphology of the folktale* / trans. L. Scott. 2nd ed. – Austin: University of Texas Press, 1968. – 158 p.
7. Braginsky V. *The system of classical Malay literature*. – Leiden: KITLV Press, 1991. – 334 p.
8. Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет*. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.
9. Қодиров П. *Навоий ва жаҳон адабиёти*. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. – 320 б.
10. Guillén C. *The challenge of comparative literature* / trans. C. Franzen. – Cambridge: Harvard University Press, 1993. – 392 p.
11. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
12. Casanova P. *The world republic of letters* / trans. M. B. DeBevoise. – Cambridge: Harvard University Press, 2004. – 389 p.
13. Damrosch D. *What is world literature?* – Princeton: Princeton University Press, 2003. – 324 p.
14. Said E. W. *Culture and imperialism*. – New York: Alfred A. Knopf, 1993. – 380 p.

Abduraimova, N., Sharopova, N., Khujaev, M., Sapayev, V., Fattoyeva, O., & Yusufov, S. (2025). Economic development through analysis of the education and entrepreneurship impacts. *Economic Annals-XXI/Ekonomičnij Časopis-XXI*, 214(3/4), 84.

15. Bhabha H. K. The location of culture. – London: Routledge, 1994. – 408 p.

16. Eco U. Mouse or rat? Translation as negotiation. – London: Weidenfeld & Nicolson, 2003. – 192 p.

17. Ёўлдошев Қ. Бадий матн таҳлили. – Тошкент: Фан, 2008. – 272 б.

18. Botirova, S. I. (2024). AESTHETIC PERCEPTION AND GENRE HARMONY. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 5(05), 80-85

19. IBRAGIMOVA, D. (2024). JAHON ADABIYOTIDA TARIXIY NASR JANRINING PAYDO BO ‘LISHI VA TAKOMILI. «ACTA NUUZ», 1(1.5. 2), 277-279.